

Palyginti su kitomis temomis, nagrinėjančiomis Sovietų Lietuvos istoriją, kultūrinio ir religinio gyvenimo istorinė analizė gerokai atsilieka. Iki šiol nėra jokios monografijos, kuri atskleistų nors vieną sovietinio kultūros diskurso sritį, nekalbant apie visapusišką to meto Lietuvos kultūros fenomeno vaizdinį. Ne ką geriau ir su religinio gyvenimo istorija, kuri Lietuvoje tyrinėta tik Bažnyčios institucinės padėties aspektu, vengiant sunkiau apčiuopiamų religijos raiškos formų: kintančio religijos ir kultūros, religijos ir tautinio identiteto santykio, religija grįstų moralės normų kaitos etc.

Tokią būklę, be kitų svarbių priežasčių, lemia tradicinių dokumentinių šaltinių nepakankamumas, taip pat trūksta įrankių, kurie padėtų juos adekvačiai perskaityti. Sovietų Lietuvos kultūros ir religijos istorikas, taikantis tradicinę tyrimo metodiką, dažniausiai remiasi trimis pagrindinėmis šaltinių grupėmis: 1) išlikusiais sovietų valdžios institucijų, skelbusių politikos gaires ir kontroliavusių kultūrinį bei religinį gyvenimą, archyviniais dokumentais; 2) išleistais buvusių sovietų valdžios veikėjų, kultūrininkų ir dvasininkų prisiminimais; 3) sovietine spauda. Šiame straipsnyje mėginsime aptarti skirtingų šaltinių grupių teikiamas galimybes, jų privalumus ir trūkumus, galimus jų įveikos kelius.

Valdžios dokumentų grupė yra pati gausiausia ir tyrinėtojų naudojama kone daugiausia. Pagrindines kultūrinės ir religinės politikos kryptis sovietmečiu nustatydavo komunistų partijos vadovybė – SSKP CK ir LKP CK. Kadangi iki šiol tik nedaugeliui Lietuvos istorikų pavyko patekti į Rusijos valstybinę naujausiosios istorijos archyvą, kur saugomi SSKP CK aparato skyrių ir Politbiuro dokumentai¹, sunku atsakyti į klausimą, ar LKP CK tebuvo Maskvos direktyvų vykdytojas, ar visgi turėjo tam tikros įtakos formuojant sovietų režimo kultūrinę ir religinę politiką. Tiesa, prieš keletą metų

¹ Šiame archyve saugomi dokumentai nuo 1953 m. Ankstesni SSKP CK dokumentai pateko į Rusijos valstybinę socialinės-politinės istorijos archyvą, kuris yra labiau prieinamas tyrinėtojams, tačiau ir čia nemažai bylų tebėra įslaptinta.

Rusijoje buvo išleista dokumentų rinkinių², kurie parodė centrinių sovietų valdžios institucijų kultūros politikos virtuvę, bet ten pateikti dokumentai yra pernelyg bendro pobūdžio, kad iš jų būtų galima spręsti centro ir periferijos santykio problemą. Gana gausus LKP CK archyvinis fondas taip pat nelabai padeda atsakyti į šį klausimą. Mat bent jau kultūros politikos atveju vyrauja „galutinis produktas“ – LKP CK biuro nutarimai vienu ar kitu šios politikos klausimu. Tuo tarpu jų svarstyta medžiaga (posėdžių stenogramos, nutarimų projektai), kuri galėtų atskleisti nutarimų priėmimo motyvus, galbūt skirtingas LKP CK biuro narių nuomones, beveik neišlikusi. LKP CK propagandos ir agitacijos bei kultūros skyrių archyvinis palikimas irgi ganėtinai skurdus. Jei iki septintojo dešimtmečio vidurio šių skyrių bylose dar galima rasti nemažai susirašinėjimo su įvairiomis kultūros įstaigomis medžiagos, tai vėliau lieka tik skyrių darbo planai ir viena kita pažyma apie nuveiktą darbą vykdant LKP CK biuro nutarimus³.

Išlikę žemesnės (vidurinėsios) grandies kultūros kontrolės institucijų (LSSR Kultūros ministerijos, Kinematografijos komiteto, Spaudos komiteto) dokumentai taip pat nėra iškalbingi. Pavyzdžiui, Kultūros ministerijos fonde, esančiame Lietuvos literatūros ir meno archyve, vyrauja „nuogi“ ministro įsakymai ir kolegijos nutarimai, „sausieji“ įvairių kultūros įstaigų (teatrų, koncertinių organizacijų, muziejų) darbo planai ir jų vykdymo ataskaitos. Ministerijos dailės skyrius be didesnių vargų leido parodų komitetų parengtus eksponuotinių kūrinių sąrašus (tai liudija, kad jau pirmoji cenzūros grandis veikė gana patikimai). Kiek įdomesni LSSR Kinematografijos komiteto dokumentai, mat tarp jų yra ir šio komiteto meno tarybos posėdžių, kuriuose svarstyti filmų scenarijai, stenogramų, gana įdomių fragmentų iš susirašinėjimo su SSRS Kinematografijos komitetu.

Daug palankesnė sovietų režimo religinės politikos tyrinėtojo padėtis, nes viduriniąją religinio gyvenimo kontrolės grandį reprezentavusi institucija – Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau RKRT) įgaliotinio Lietuvoje įstaiga – paliko gana gausų ir įvairiapusį archyvinių dokumentų kompleksą. Jį sudaro įgaliotinio metinės ataskaitos apie religinių institucijų būklę, susirašinėjimas su valdžios institucijomis (pradedant RKRT ir baigiant rajonų vykdomaisiais komitetais) ir religinėmis organizacijomis (jų vadovybe ir vietos tikinčiųjų bendruomenėmis), dvasininkų ir parapijų įskaitos bylos ir kt. Turbūt pagrindinė priežastis, lemianti didesnę šio archyvinio fondo informatyvumą, yra ta, kad jis atskleidžia valdžios santykį su sovietų ideologijai priešingu pasaulėžiūros ir kultūros diskursu, kurį suvaldyti sekėsi gerokai sunkiau negu Ezopo kalba ar pavieniais išsišokimais peržengti leistinas ribas mėginusį oficialaus meno pasaulį.

² *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 гг.: документы.* Москва, 2000; *Аппарат ЦК КПСС и культура 1953–1957: документы.* Москва, 2001; *Власть и художественная интеллигенция: ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике 1917–1953 гг.* Москва, 2002.

³ Svarbesni LKP CK dokumentai kultūros politikos klausimu publikuoti leidinyje *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys.* Sud. J. Bagušauskas ir A. Streikus. Vilnius, 2005.

Aukščiausio ir vidurinio lygmens sovietų valdžios institucijų dokumentai pasižymi ypač nugludintu ideologiniu žargonu, hermetiškėmis sovietinės naujakalbės konstrukcijomis, jie iškreipia tikrovę ir paslepia tikrąją reiškinių prasmę. Ideologizuota stilistika būdingiausia „stagnacijos“ periodo dokumentams, mat tuomet ideologinis diskursas buvo itin tolimas ar netgi visiškai atitrūkęs nuo realaus gyvenimo. Vienas išvalgiausių vėlyvosios sovietų kultūros tyrinėtojų Aleksejus Jurčikas šiuo laikotarpiu susiformavusį oficialiosios retorikos stilių vadina „hipernormalizuotu autoritariniu diskursu“, kuriame referentinę kalbos funkciją (t. y. tikrovės atspindėjimo) visiškai užgožia „performatyvinis“ (t. y. tikrovę vienaip ar kitaip veikti galintis) jos matmuo⁴.

Istorikui, tiriančiam tokius tekstus, neužtenka įprastų kritinės istoriografijos įrankių, jis dažnai priverstas ieškoti tarp eilučių paslėptų prasmų, kartais pasitelkti ir struktūrinius teksto analizės metodus. Tam tikra išeitis galėtų būti žemiausio lygmens kultūrinio ir religinio gyvenimo kontrolės institucijų dokumentai (religijai svarbūs rajonų partijos ir vykdomųjų komitetų, o kultūrai – dar ir kūrybinių sąjungų bei įvairių kultūros įstaigų). Šių institucijų atstovai, viena vertus, buvo arčiau kultūrinio ir religinio gyvenimo kasdienybės, kita vertus, nebuvo taip gerai įvaldę ideologinių jos interpretavimo įrankių, todėl jų dokumentuose galima rasti kur kas daugiau realios tikrovės apraiškų. Reikia pažymėti, kad Lietuvos istorikai kol kas neišnaudoja šios šaltinių grupės teikiamų galimybių.

Sovietmečiu buvo sukurta daugiapakopė viešojo kultūrinio diskurso cenzūros sistema, kuri paprastai asocijuojasi su Glavlito akronimu. Šios institucijos padalinio Lietuvoje archyvinis palikimas neatsako į visus klausimus apie cenzorių darbo virtuvę, nes jį sudaro apibendrintos Glavlito ataskaitos, kuriose minimi tik pavieniai, ryškesni cenzūros įsikišimo atvejai. Kita vertus, norint atskleisti sovietų ideologinės cenzūros mechanizmo funkcionavimo principus, neužtenka remtis vien Glavlito dokumentais. Nemažai režimui nepriimtinių kūrinių sovietmečiu, ypač vėlyvuju, įstrigdavo žemesnėse cenzūros grandyse: kelią į viešumą jiems užblokuodavo nepalankūs neoficialių recenzentų atsiliepimai, leidyklų redaktorių, kino studijos ar teatrų vadovų „revoliucinis budrumas“.

Specifinį dokumentų pogrupį, be abejonės, sudaro KGB padalinio Lietuvoje archyvinis palikimas. Reikia konstatuoti, kad šios institucijos dokumentai daugiau galimybių teikia religinio gyvenimo sovietmečiu tyrinėtojams. Šiuo atveju vėlgi susiduriame su skirtinga religinio ir kultūrinio gyvenimo identifikacija sovietinėje sistemoje. Bet koks religinis gyvenimas laikytas negatyvia, režimui priešiška veikla, kuriai KGB skyrė daug dėmesio. Tuo tarpu kultūrinis gyvenimas buvo padalytas į oficialios ir neoficialios raiškos erdves. Kadangi neoficialios kultūrinės raiškos terpė Lietuvoje per visą sovietmetį buvo gana siaura, o į oficialų kultūros pasaulį kagėbistai žvelgė iš pagarbaus

⁴ Yurchak A. *Everything was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press, 2005, p. 286.

atstumo, įsikišdami tik retais atvejais, kultūrinio gyvenimo atšvaitų išlikusiuose KGB dokumentuose yra gana mažai⁵. Beje, KGB labiau domėjosi kultūriniu gyvenimu Kaune, kur kultūros atmosfera buvo šiek tiek laisvesnė nei Vilniuje.

Bemaž daugiausia informacijos apie kultūros procesus užfiksuota šeštojo dešimtmečio antros pusės ir septintojo dešimtmečio KGB dokumentuose. Darytina prielaida, kad tokią padėtį lėmė tai, jog „atšilimo“ laikotarpiu (Lietuvoje jis tęsėsi iki 1972 m.) susilpnėjus kultūros kontrolei, iškilo daugiau režimui galimai pavojingų tendencijų, kurias KGB jautė pareigą užfiksuoti ir pranešti partijos vadovybei. Daugiau dėmesio skirti kultūriniam gyvenimui KGB vertė ir tai, kad po J. Stalino mirties kartu su politiniais kaliniais į Lietuvą grįžo ir lagerius išgyvenę kultūrininkai. Būtent juos vertino kaip didžiausią „negatyvios“ įtakos menininkams šaltinį, todėl beveik visus ilgiau ar trumpiau aktyviai sekė. Kai kurių menininkų operatyvinio sekimo bylos (pavyzdžiui, 4 tomų Juozo Keliuočio byla), atsiradusios dėl tokios priežiūros, gali būti gana įdomus istorinis šaltinis, tiriantiems kultūrinį gyvenimą Lietuvoje, ypač neoficialią jo pusę. Deja, tokio pobūdžio bylų KGB archyvine fonde likę labai mažai, kita vertus, ir sudaryta jų turbūt ne itin daug. KGB veiklos statistinėse suvestinėse kūrybinė inteligentija, skirtingai negu dvasininkija, nebuvo išskiriama į atskirą grafą, todėl gana sunku nustatyti, kiek Lietuvos kūrybinio ir intelektualinio elito atstovų buvo sekama, kiek KGB agentų buvo užverbuota tarp jų.

Tiek kultūrininkų, tiek dvasininkų bendradarbiavimas su KGB yra viena jautriausių ir kontroversiškesnių temų, su kuria susiduria rašantys apie kultūrinį ir religinį gyvenimą sovietmečiu. Nekelia abejonių, kad agentų verbavimas tarp abiejų kategorijų asmenų buvo prioritetinga KGB darbo sritis, kita vertus, rezultatai kiekvienu atveju gerokai skyrėsi⁶. Analizuojant dvasininkų ir inteligentų ryšius su sovietų režimo slaptojomis tarnybomis pirmiausia reikia spręsti KGB dokumentų, kuriuose fiksuoti tokio bendradarbiavimo liudijimai, patikimumo problemą. Kadangi daugumos agentų darbo bylos buvo sunaikintos, išvežtos ar kitokiais būdais dingo iš KGB archyvo, liko labai mažai originalių, pačių agentų ranka rašytų ir pasirašytų agentūrinių pranešimų. Todėl dažniausiai remiamasi kitų asmenų operatyvinio sekimo bylose esančiais KGB darbuotojų parengtais tokių pranešimų vertimais, kuriuose pateikiama papildomų duomenų apie pranešime minimus asmenis, agentui duotas užduotis, kitų pastabų. Nors standartizuotos formos dokumentuose nurodyti tik agentų slapyvardžiai, iš pateiktos informacijos nėra labai sunku identifikuoti pranešimo autorių. Tačiau neretai apie vieno ar kito asmens bendradarbiavimą sprendžiama neturint net ir tokių

⁵ Kad kūrybinė inteligentija buvo vertinama kaip iš esmės režimui lojalus sluoksnis, liudija ir KGB dokumentų formuluotės, pagal kurias kovota ne su antisovietine inteligentų veikla, o tik prieš neigiamą „nacionalistinių“ jėgų įtaką inteligentijai. Pavyzdžiui, 1958 m. vasario 28 d. LSSR KGB 4-oji valdyba parengė „Planą, kaip sustiprinti agentūrinių-operatyvinių darbų išsiaiškinant, tiriant ir stabdant antitarybinių ir nacionalistinių elementų veiklą tarp kūrybinės inteligentijos“. Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 3, b. 534, l. 209–215.

⁶ Daugiau apie tai žr.: Streikus A. Dar kartą apie KGB bendradarbių grupes ir jų skirtingą požiūrį į savo praeitį. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, nr. 1–2, p. 193–194.

agentūrinių pranešimų, remiantis vien užuominomis apibendrinto pobūdžio pažymose ir KGB pareigūnų darbo sąsiuvinuose. Tokie „įkalčiai“ patys silpniausi, nes KGB darbuotojams netrūko ambicijų pasipuikuoti veiklos rezultatais, remtis neva labai vertingais informacijos šaltiniais.

Ypač atsargiai reikėtų vertinti KGB dokumentuose aptinkamas užuominas apie kai kurių žinomų išeivijos kultūros veikėjų verbavimo ir jų panaudojimo atvejus. Mat čia ne visuomet aiški riba tarp sąmoningo bendradarbiavimo ir nereflektuoto talkininkavimo, kuriuos KGB linko tapatinti. Tai ypač svarbu nagrinėjant sovietų valdžios inicijuoto kultūrinių ryšių su išeivija projekto peripetijas⁷. Sovietai panaudodavo liberalios išeivijos srovės kultūrininkų susižavėjimą kultūrinių ryšių su kraštu idėja, jų ideologines pažiūras tiek savo legitimumui stiprinti, tiek kaip išeiviją skaldantį veiksni, tiek Lietuvos visuomenės nuomonei formuoti. Sovietinio mąstymo dogmos kagėbistams kartais galbūt tiesiog trukdė suvokti, kad žmonės taip elgiasi be jokios inspiracijos iš šalies, vedini vien savo įsitikinimų, todėl paprastus „draugiškus“ pokalbius galėjo interpretuoti kaip pažadą bendradarbiauti, o suteiktą informaciją, kurią dažnai buvo galima rasti ir išeivijos spaudoje, vertindavo kaip slaptas agentūrines žinias.

Jeigu aštuntojo ir devintojo dešimtmečio kultūrinio ar religinio gyvenimo panoramą Lietuvoje rekonstruotume vien iš KGB dokumentų, vaizdas būtų labai fragmentiškas ir neryškus. Mat ideologinės kontržvalgybos, kurią tuo metu vykdė LSSR KGB 5-asis skyrius (vėliau 5-oji tarnyba), archyvinis palikimas itin skurdus. Ir čia gelbsti vietinio lygmens, t. y. KGB miestų ir rajonų poskyrių dokumentacija, kuri buvo išsaugota daug geriau negu centrinių skyrių bylos. Kita vertus, galima teigti, kad kultūrinis ir religinis gyvenimas dėl stiprėjančių suvaržymų persikėlė iš sostinės į periferiją. Aktyviausi dvasininkai iš didžiųjų miestų atsидūrė provincijos parapijose, laisvesnės kūrybos zonas reprezentavo Kauno ir Panevėžio, Šiaulių ir Klaipėdos dramos teatrai.

Valdžios dokumentų, susijusių su vėlyvuoju sovietmečiu, trūkumą lėmė ir tai, kad gerėjant komunikacijos priemonėms, o viešajam diskursui prarandant ryšį su tikrove vis daugiau sprendimų buvo priimama be jokių rašytinių pėdsakų. Esant tokiai padėčiai, istorikas, atrodo, galėtų nuodugniau patyrinėti pastaraisiais metais leidžiamus memuarus apie sovietmetį. Ypač platus kultūros elito atstovų atsiminimų spektras. Pagal buvusią autorių padėtį juos galima diferencijuoti į 3 pagrindines kategorijas: 1) valdžios atstovų, dirbusių kultūros kontrolės institucijose (pavyzdžiui, LSSR kultūros ministro (1967–1976) ir LKP CK ideologijos sekretoriaus (1976–1988) Liongino Šepečio⁸, Liaudies kūrybos namų direktoriaus (1953–1958) ir kul-

⁷ Daugiau apie tai žr.: Streikus A. Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 20, 2007, p. 42–63.

⁸ *Neprarastoji karta / Siluetai ir spalvos*. Vilnius, 2005.

tūros ministro pavaduotojo (1958–1973) Vytauto Jakelaičio⁹); 2) režimui aktyviai talkinusių kultūrininkų (pavyzdžiui, Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros vedėjo (1971–1991) Vytauto Areškos¹⁰, „Pergalės“ žurnalo vyr. redaktorius (1978–1985) Algimanto Baltakio¹¹); 3) tarp prisitaikymo ir nonkonformizmo laviravusių eilinių kūrybinės inteligentijos atstovų (kino operatoriaus Jono Griciaus¹², žurnalisto Laimono Tapino¹³). Tiesa, būtų galima išskirti dar vieną rūšį atsiminimų, kurių autoriai sovietmečiu šmėkščiojo kultūrinio gyvenimo užkaboriuose ir dabar traukia šiuolaikiniam masinės popkultūros skoniui pritaikytas pikantiškas detales¹⁴.

Drįsčiau tvirtinti, kad dviejų pirmųjų grupių atsiminimai sovietmečio kultūros istorikui iš esmės yra beverčiai. Daugelis komentatorių pastebėjo, kad šiuos atsiminimus sieja bendras bruožas – nuosekliai kuriamas „tyliosios rezistencijos“ mitas, kuriu siekiama pagrįsti anuometinio politikos ir kultūros elito elgesį¹⁵. Tokio pobūdžio memuarai ne tik nepadedą užpildyti archyvinuose šaltiniuose esančių spragų, bet rafinuotai manipuliuojant faktais sukuria iškreiptą sovietinės tikrovės vaizdą, kuris gana lengvai demaskuojamas pasitelkus kritinės istoriografijos įrankius. Šiuose atsiminimuose kuriamą politikos ir kultūros elito „tyliosios rezistencijos“ vaizdinį koreguoja ir trečiosios grupės atsiminimuose ryškėjantys autentiškesni kultūrinio nonkonformizmo kontūrai, kai perpratę valdžios primestas žaidimo taisykles eiliniai kūrėjai mėgindavo susikurti laisvesnę saviraiškos erdvę.

Daug svarbesnis šaltinis sovietmečio kultūros tyrinėtoji anuomet užfiksuotos aktyvių kultūrinio gyvenimo dalyvių ir stebėtojų (savi)refleksijos (dienoraščiai, laišškai). Deja, būtent šie šaltiniai tyrinėtojams kol kas prieinami sunkiausiai. Iki šiol publikuota vos keletas gana sąžiningai parengtų kultūros veikėjų dienoraščių¹⁶, o dauguma epistolinio palikimo dūla kultūrininkų stalčiuose arba riboto naudojimo jų asmeniniuose fonduose, kurie yra deponuoti valstybiniuose archyvuose. Publikuotų laiškų nuotrupos yra arba pernelyg asmeninio pobūdžio, arba reprezentuoja Lietuvos intelektualų susirašinėjimą su išeivijos kultūros veikėjais, kuris nebuvo visiškai atviras, baiminantis galimos laiškų liustracijos¹⁷.

⁹ *Saulėi leidžiantis – toks buvimas drauge*, 2 t. Vilnius, 2002

¹⁰ *Kumelė vardu Emilija: prisiminimai ir apmąstymai*. Vilnius, 2007.

¹¹ Gimiau pačiu laiku: iš dienoraščių 1960–1997 m. Vilnius, 2008.

¹² *Vingiai*. Vilnius, 2003.

¹³ *Prarasto laiko nebūna*. Vilnius, 2004.

¹⁴ Ferensienė G. *Vakar ir šiandien*. Vilnius, 2004; Dauguvietytė G. *Perpetuum mobile*. Vilnius, 2002.

¹⁵ „Atmintis be atminties: apie atsiminimų knygas kalbasi literatūrologai Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, rašytojas Vytautas Rubavičius“. <http://www.tekstai.lt/metai/200611/atmintis.htm>

¹⁶ Ozolas R. *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*. Vilnius, 1996; Kubilius V. *Dienoraščiai 1945–1977*. Vilnius, 2006; Kubilius V. *Dienoraščiai 1978–2004*. Vilnius, 2007.

¹⁷ Pavyzdžiui, žurnale „Problemos“ publikuotas Lietuvos filosofų B. Genzelio, J. Repšio, B. Kuzmicko susirašinėjimas su išeivijos filosofais.

Lietuvos kultūrinis gyvenimas sovietmečiu kartais visai netikėtu rakursu atsiskleidžia dvasininkų atsiminimuose, kuriuos galima kvalifikuoti kaip žvilgsnį iš šalies. Pavyzdžiui, nemažai įdomių detalių iš mokslo ir meno žmonių pasaulio savo atsiminimų knygoje pateikia kun. Vaclovas Aliulis MIC¹⁸. Šie atsiminimai – reta išimtis tarp daugybės kunigų parašytų memuarų. Skirtingai nuo kitų dvasininkų atsiminimų, kurių dauguma įstrigę martirologinėje patriotinėje perspektyvoje, šioje knygoje piešiamas įvairiaspalvis gyvenimo paveikslas, kuriam netrūksta ir savikritiškos refleksijos, netgi (auto)ironijos, iškalbingų detalių. Nuo dvasininkų atsiminimuose vyraujančio požiūrio į praeitį gerokai nutolsta ir kan. Juozapo Stankevičiaus memuarai dienoraštis, parašytas dar septintojo dešimtmečio viduryje, nors išleistas tik prieš keletą metų¹⁹. Tai, be jokios abejonės, neeilinis Bažnyčios istorijos šaltinis, atskleidžiantis su sovietų valdžia bendradarbiavusio aukšto rango dvasininko dramą. Nors tai labai subjektyvus, kartais net pagiežingas tekstas, jis bene geriausiai atskleidžia sudėtingą situaciją, kurioje sovietiniais metais atsidūrė Bažnyčia.

Tam tikrų privalumų prieš užrašytus atsiminimus turi žodiniai liudijimai apie dvasinio gyvenimo atmosferą sovietmečiu – ypač jo užkuliusius – užfiksuoti taikant šiandien vis populiareesnį interviu metodą. Tačiau šiuo atveju būtina, kad klausiantysis ne tik gerai jaustų laikotarpio dvasią, bet ir turėtų puikius bendravimo įgūdžius, valdytų psichologinius ir sociologinius tyrimo įrankius. Kadangi dažnai tokių gebėjimų trūksta, dauguma pokalbių gana paviršutiniški. Tiesa, yra ir malonių išimčių, pavyzdžiui, jaunas istorikas Aurimas Švedas užrašė nemažai įdomių pokalbių su vyresniosios kartos kultūrininkais, kuriuose atsiskleidžia netikėti tuometinio kultūrinio gyvenimo kontekstai²⁰.

Nors sovietinė spauda patyrė griežtą ideologinę cenzūrą, o svarbiausia jos funkcija buvo politinė propaganda, mano nuomone, negalima jos visiškai atmesti kaip istorinio šaltinio analizuojant kultūrinio ir netgi religinio gyvenimo reiškinius tuometinėje Lietuvoje. Visų pirma, reikėtų diferencijuoti leidinius ir jų leidimo laikotarpius. Kai kurie kultūriniai publicistiniai leidiniai (*Literatūra ir menas*, *Kultūros barai*, *Nemunas*) nuo šeštojo dešimtmečio vidurio iki aštuntojo dešimtmečio pradžios iš sovietinės lietuviškos spaudos išsiskyrė kiek objektyvesniu, mažiau ideologizuotu žvilgsniu į to meto kultūrinio gyvenimo reiškinius, paskelbė publikacijų, dėl kurių vėliau iš valdžios patyrė nemalonumų. Kita vertus, sovietinėje spaudoje gana dažnai pasirodydavo pačių pareigūnų, jiems artimų ideologų ar valdžios užsakymu parašytų eilinių kultūrininkų straipsnių, kuriuose išreiškiamas oficialus požiūris į

¹⁸ *Vieno žąsiaganio istorija: pasakojimai ir pamąstymai*. Vilnius, 2007.

¹⁹ *Mano gyvenimo kryžkelės: atsiminimai*. Vilnius, 2002.

²⁰ „Pripratom, ir juokas neima“: B. Savukynas atsako į A. Švedo klausimus. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006, nr. 12, p. 538–546; „Išbandyti, iki kur galima eiti“: V. Zaborskaitė atsako į A. Švedo klausimus. *Ibid.*, 2007, nr. 3, p. 93–103; „Mėnuotojas klysta tik vieną kartą“: M. Jučas atsako į A. Švedo klausimus. *Ibid.*, 2007, nr. 5–6, p. 226–236; „Siekiau būti ištikimas“: A. Tyla atsako į A. Švedo klausimus. *Ibid.*, 2008, nr. 1–2, p. 30–37; „Mano tėvas buvo didmiečio žmogus“: E. Gudavičių kalbina A. Švedas. *Ibid.*, 2008, nr. 9–10, p. 387–400.

konkrečius kultūrinio gyvenimo reiškinius ar artefaktus. Jų kalba ir argumentavimo būdai kartais gerokai skyrėsi nuo valdžios dokumentų stiliaus, todėl jie labai vertinamas šaltinis tyrinėjant sovietų valdžios ir kultūrinės bendruomenės komunikaciją, taip pat atskleidžia vidinius konfliktus vertinant vienus ar kitus reiškinius. Pagaliau sovietinės spaudos kalba buvo stipriai veikiamą pokyčių politinėje doktrinoje ir praktikoje, todėl jos kaitos – vienu terminų pasirodymas, kitų išnykimas – tyrimai yra aktualūs, laukiantys ateities tyrinėtojų.

IŠVADOS

Valdžios dokumentinių šaltinių grupė, kuria gali disponuoti sovietmečio kultūrinio ir religinio gyvenimo istorikas, gana gausi, bet nepakankama norint tiksliai analizuoti giluminius procesus, vykusius šiose srityse. Tai lemia trys pagrindinės priežastys: 1) šie dokumentai dažnai tik fiksuoja priimtus sprendimus, bet neatskleidžia jų motyvacijos; 2) dokumentuose naudojama ideologinę tikrovės koduotę ne visuomet įmanoma dekonstruoti; 3) sovietai ypač slaptus dokumentus dažniausiai naikino, dėl to išlikusiuose sovietmečio archyviniuose fonduose nemažai baltų plotų.

Didžioji dalis prisiminimų apie sovietmečio kultūrinį ir religinį gyvenimą yra aki-vaizdžiai politiškai angažuoti ir retrospektyviai siekia pateisinti tam tikrą laikyseną, todėl labiau tinka posovietinės visuomenės sąmoningumo tyrimams. Išlikę ir istorikams prieinami dienoraščių ar epistolinio žanro liudijimai apie sovietinio laikotarpio kultūrinio ir religinio gyvenimo atmosferą taip pat nėra gausūs. Išėitis iš susiklosčiusios situacijos galėtų būti gerai parengti interviu su žmonėmis, kurių kultūrinio ir religinio gyvenimo patirtis būtų kuo įvairesnė. Sovietinė periodinė spauda, ypač kultūriniai publicistiniai žurnalai, kol kas nepakankamai panaudojami tyrinėjant sovietų kultūros politiką. Pralkalbinti sovietinę praeitį, žinoma, gali padėti ir naujos teorinės priegigos, bet tai jau kito svarstymo tema.

Arūnas Streikus

HISTORICAL INVESTIGATIONS OF CULTURAL AND RELIGIOUS LIFE IN SOVIET LITHUANIA: PROBLEMS WITH THE SOURCES

Summary

The article deals with the sources that could be used to reconstruct adequately the atmosphere of cultural and religious life in Soviet Lithuania. The group of documents reflecting activities of state bodies is the most abundant but it doesn't reveal deeper processes which were going on in those spheres. These documents mostly fix decisions already taken while leaving their motivation in the dark. The second deficiency of documents of this type is their ideologically codified language which it is difficult to interpret adequately. Moreover, many confidential documents were

destroyed by the retreating Soviet authorities, and due to this there are quite extensive “white gaps” in the field.

The majority of memoirs about cultural and religious life during the Soviet rule are also of a little use because of their strong political motivation. Meanwhile, existing diaries as well as letters reflecting the atmosphere of cultural and religious life in Soviet Lithuania are very few. Qualified interviews with former participants in the cultural discourse could constitute a way out of this situation as well as an introduction of new theoretical tools.